

МІНІСТЕРСТВО БУДІВНИЦТВА, АРХІТЕКТУРИ
ТА ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ЗАПОВІДНИК
“ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ”

наукові читання

“ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ”

Матеріали наукової конференції
**“Архітектурні та археологічні
старожитності Чернігово-Сіверської землі”**

Чернігів
2006

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГОРОДСЬКОЇ БОЖНИЦІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ

Церква архангела Михаїла в м. Острі відома за літописним рядком під 1152 р., коли коаліція князів узяла Городець (городище в с. Старгородці, що на околиці м. Остра) і спалила його. „навіть і божницю святого Михаїла; верх був рублений з дерева, і це згоріло”¹. У XVI ст. церква стояла занедбана, але в XVII ст. було поновлено службу. В XVIII ст. у зв'язку з неможливістю відновлення храму, прийнято рішення розібрати “середину церкви по ниже окна”, а в середині XIX ст. в результаті обвалу гори зруйнувалися фундаменти південної стіни. На сьогоднішній день збереглася на повну висоту тільки вівтарна частина з фресковим живописом. За висновками М.К. Каргера, храм належав до чернігівської архітектурної школи², а В.А. Богусевич вважав, що храм мав призначення оборонної башти³. Дослідження, проведені П.О. Раппопортом, остаточно закріпили за пам'яткою визначення як такої, що відноситься до переяславської архітектурної школи кінця XI ст., яку було розписано на початку XII ст. на замовлення Володимира Мономаха⁴.

Метою даної розвідки є висвітлення історії збереження та вивчення Старгородської божниці в кінці XIX на початку XX ст. різними установами та згадати прізвища її дослідників.

Початок археологічних досліджень Михайлівської церкви пов'язаний з ім'ям М.О. Константиновича, який купив у княгині Кудашової Старгородку в 1876 р. і звернув увагу на жалюгідний стан пам'ятки. Швидше за все, вже тоді він “немедленно огородил остатки храма, и с того времени они находятся под строжайшей охраной”⁵. Крім того, проведені М.О. Константиновичем розкопки дозволили відтворити схемуплан церкви, встановити техніку мурування “орис mixtum”. На жаль, звіти або повідомлення про ці роботи до Імператорської археологічної комісії (далі ІАК) не надійшли, а з'явилися значно пізніше у вигляді статті в журналі “Киевская старина”, яка і привернула увагу мистецтвознавців до фрескового живопису Старгородської божниці.

Про стан пам'ятки ІАК стало відомо з відповіді Чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської Божниці, М.О. Константинович звернувся до професора СПб. університету С.П. Прахова про допомогу в збереженні вівтарної частини, але не отримав підтримки⁶.

Ім'я людини, яка також однією із перших почала турбуватися про стан пам'ятки залишилося поза увагою. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств М.Ф. Біляшівського. Він спробував спрямувати увагу комісії на один із “древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению”⁷, що розташовувався в с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески в олтарній частині, які “с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы”⁸ та сподівався на те, що комісія буде вживати заходи для її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятник. На жаль, комісія не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського.

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулася до “знатока местных древностей” В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм “княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела”. Крім того, надіславши фотографію збереженої олтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок⁹. Але комісія з незрозумілих причин не скористалась його пропозицією, а копії фресок А.В. Половцев разом із дружиною зробив у тому ж таки році за десять днів “при самых неблагоприятных условиях”. У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він повідомив про фрески XII ст., “найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы”, що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова¹⁰. Зроблені дослідником замальовки та плани не були представлені ІАК. Лише у 1907 р., коли постало питання про публікацію М.О. Макаренком фрескового розпису Остерського храму, комісія звернулася до О.М. Половцевої з проханням надати дозвіл “издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви”¹¹. Про збереження залишків руїн храму, особливо його фрескових зображень, говорили члени Імператорського Московського археологічного товариства (далі ІМАТ) на X археологічному з'їзді у Ризі 1893 р.

Якщо імені науковці не звертали увагу на стан церкви, то М.О. Константинович своєю публікацією у 1896 р. зміг привернути увагу громадськості до сумної долі пам'ятки давньоруської архітектури. П.М. Добровольський у своїй роботі “Юрьевская Божница” (1902 р.) визнав, що щодо охорони церкви не було ніяких дій аж до 1894 р., поки церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії не порушило це питання, звернувшись до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з пропозицією захистити від негоди залишки храму, зробити над ним “прикрытие, или же образовал из алтарной части сего храма часовню, с сохранением уцелевших на алтарной стене фресковых изображений”¹². Звернення Антонія до відомого любителя старожитностей губерньського предводителя дворянства генерал-лейтенанта графа Г.А. Милорадовича не зацікавило його, він переадресував його чернігівському губернатору Є.К. Андрієвському. Не дочекавшись відповіді, восени 1896 р. духовна консисторія запропонувала благочинному П. Рклицькому здійснити ремонтні роботи коштом парафіян с. Старгородки¹³.

З 1895 р. піклування про стан Михайлівського храму взяли на себе Остерське земство та повітова управа. В липні 1899 р. земська повітова управа звернулася до ІАК з пропозиціями по збереженню руїн древнього храму і отримала відповідь, що повна реставрація неможлива тому, що “при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника”¹⁴. Крім того, було надано рекомендації для реставраційних робіт, а саме: “1) необходимо пригласить опытного архитектора, 2) над сохранившейся алтарной частью устроить деревянный шатер или навес достаточно широкий, чтобы защитить внутреннюю поверхность апсиды от дождя и снега, 3) трещины в остатках свода залить цементом, не изменяя сохранившегося вида развалин, 4) окружить памятник высокою оградой, чтобы загородить доступ стадам и пастухам”¹⁵. Остерське земське зібрання виділило на ремонтні роботи 1000 крб., а практично всі рекомендації ІАК виконувалися під наглядом місцевого техника-будівельника Шульца влітку 1902 р.¹⁶ Але досвідчений архітектор при цьому не був присутній.

У жовтні 1902 р. до ІАК звернувся О.К. Хребтов з проханням видати Відкритий лист на дослідження Остерської Божниці. Комісія забажала від нього доказів його фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського прохач зауважив, що проведені ремонтно-реставраційні роботи Остерською повітовою управою повністю знищили пам'ятку, тому, що "на его крышу или точнее выражаясь свод, навалено несколько видов кирпичей и все они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить". У відповіді зазначалось, що ІАК більш схильна надати право ведення досліджень спеціалісту-архітектору. Крім того, "не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый открытый лист". О.К. Хребтов після такої відповіді переключився на успішні дослідження печерних комплексів Межигірського монастиря¹⁷. Будь яких робіт у 1903 р. членами ІАК на пам'ятці не було проведено.

Під час підготовки до чергового археологічного з'їзду одним із пунктів програми Московського Підготовчого комітету до XIV археологічного з'їзду в Чернігові було записано про обов'язковий опис та видання "в точных фотографических снимках остатков древней церкви с фресковой живописью в г. Остре"¹⁸. До цієї роботи знову активно долучилися представники ІАК. З 1902 р. в комісії почав працювати художник-архітектор П.П. Покришкін¹⁹, що дозволило розгорнути широкі роботи по реставрації та охороні архітектурних старожитностей в Росії, в тому числі і давньоруських.

Так, у серпні 1906 р. відряджений комісією професор Д.В. Айналов оглянув Юр'єву Божницю і відзначив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації, зауваживши, що "фрески не только в некоторых местах обвалились, но и испортились и выветрились"²⁰. М.О. Макаренко того ж таки року оглянув церкву і у своїй доповідній записці від 30 січня 1907 р. до ІАК зазначив, що "фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется"²¹ і запропонував установити навіс над руїнами, захистити фрески від написів туристів, зміцнити штукатурку, що відвалюється, зробити обміри, фото та скоп'ювати фрески²¹. М.О. Макаренко після проведення своїх досліджень спочатку друкує коротке повідомлення²², потім – розлогу статтю²³, і лише через двадцять років – ретельну працю з власними фотознімками та малюнками, переважно про фресковий розпис²⁴.

За дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін у травні 1907 р. провів виміри, фотофіксацію Остерської Божниці та на засіданні реставраційної комісії зробив доповідь про її стан, зауваживши, що "по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относится к XI в." Крім того, він запропонував проект реставраційних робіт, затверджений і повідомлений Остерській повітовій управі²⁵.

Не залишилися байдужими до стану Остерської божниці і представники Чернігівської губерньської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК). 1910 р. В.А. Шугаєвський оглянув пам'ятку та вніс пропозиції про збереження залишків церкви: зробити над західною частиною футляр, хоча б дерев'яний. На жаль, земська управа не дала відповіді на пропозицію, хоча незначні земляні роботи там були проведені. В тому таки ж році чернігівський губернатор А.А. Хвостов по підписці зібрав для Юр'євої божниці 141 руб. 01 коп., а до музею ЧГВАК від І.М. Руденка надійшли фрагменти кераміки та зубів тварин, знайдених під час проведення земляних робіт по укріпленню храму²⁶. Це були останні кроки по вивченню пам'ятки. Для археологічних установ Санкт-Петербурга та Москви змінилися територіальні пріоритети досліджень, вони були перенесені на територію Північної Русі, а місцеві осередки звернулися до вивчення архівної спадщини.

За радянської влади починається новий етап у вивченні Михайлівського храму в м. Острі. Наведені сторінки історії дослідження та збереженості Старгородської божниці в XIX – на початку XX ст. доповнюють наше уявлення про перші кроки пам'яткоохоронної справи в Україні, яку проводили представники церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Імператорської археологічної комісії, Імператорського Московського археологічного товариства, Чернігівської губерньської вченої архівної комісії та Остерського земства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 251.
2. Каргер М.К. "Летская божница" Владимира Мономаха // КСИИМК. – 1953. – Вып. XLIX. – С. 19.
3. Богусевич В.А. Остерский городок // КСИАУ. – 1962. – Вып. 12. – С. 39.
4. Раппопорт П.А. Русская архитектура X – XIII вв. // Свод археологических источников. – Л., 1982. – № 38. – С. 38.
5. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородка // Киевская старина. – 1896. – № 11 – ноябрь. – С. 139.
6. Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі РВ НА ІІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1888 г. – Спр. 15. – Арк. 17 – 17 об.
7. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 175. – Арк. 1.
8. Там само. – Арк. 1 зв. .
9. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 44. – Арк. 9 зв.
10. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 201 зв.
11. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 175. – Арк. 28.
12. Известия церковно-археологического общества при киевской духовной академии за 1894 г. – К., 1895. – С. 18 – 22.
13. Добровольский П.М. Юрьевская Божница. – Чернигов, 1903. – С. 18 – 19.
14. РВ НА ІІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 175. – Арк. 25.
15. РВ НА ІІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 175. – Арк. 25 зв.
16. Добровольский П.М. Юрьевская божница. – Чернигов, 1903. – 25 с.
17. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1903 – Спр. 96. – Арк. 1, 4 об.
18. Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7 – 9 февраля 1906 г. – Москва, 1906. – С. 41.
19. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. – М., 1986. – С. 157.
20. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 4. – Спр. 53. – Арк. 64.
21. РВ НА ІІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 175. – Арк. 25 зв.
22. Макаренко Н. Развалины в Старгородке // Старые годы. – 1907. – Февраль. – С. 58.
23. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. – М., 1916. – С. 373 – 404.
24. Макаренко М. Старгородська "божниця" та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 205 – 223.
25. Известия Императорской археологической комиссии. – Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). – С. Петербург, 1908. – С. 19.
26. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1910 год. – Чернигов, 1911. – С. 22, 25.

